
VALLÁSTUDOMÁNYI SZEMLE

XI. ÉVFOLYAM 3-4. SZÁM

2015

KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁTUS EGYETEM

VALLÁSTUDOMÁNYI SZEMLE
VALLÁSTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT
MEGJELENIK ÉVENTE NÉGYSZER
Tizenegyedik évfolyam, 2015/3–4. szám

A folyóirat megjelenését támogatja a Nemzeti Kulturális Alap.

Kiadja: Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
Magyar Vallástudományi Társaság
Főszerkesztő: S. Szabó Péter
Alapító főszerkesztő: Bencze Lóránt

Szerkesztők:

Adamik Tamás (Disputa)

Németh György (Forrás)

Pecsuk Ottó (Tanulmányok)

Kovács Ábrahám (Tudományunk története és műhelyei)

Lovász Irén (Hírek)

Vassányi Miklós (Recenziók)

Szerkesztőbizottság:

Bugár István, Matthew D. Eddy, Fröhlich Ida, Heidl György, Hoppál Mihály,

Kendeffy Gábor, Máté-Tóth András, Mezei Balázs, Ruzsa Ferenc,

Schweitzer József, Sepsi Enikő, Szentpétery Péter, Szigeti Jenő, Török László,

Vassányi Miklós, Voigt Vilmos, Zentai Tünde, Zsengellér József

A Szerkesztőség címe:

Budapest, Reviczky utca 4.

Tel: 1/483-2900

e-mail: vallastudomanyiszemle@kre.hu

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

ISSN 1786-4062

A kiadásért felel: Sepsi Enikő

A sorozat kötetei megrendelhetők, illetve 15% kedvezménnyel

megvásárolhatók: L'Harmattan Könyvesbolt

1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.

Tel.: 267-5979

harmattan@harmattan.hu; www.harmattan.hu

A tipográfiai tervet Pintér Zoltán készítette, a nyomdai előkészítést

Csernák Krisztina, a nyomdai munkákat a Robinco Kft. végezte.

Felelős vezető: Kecskeméthy Péter

TARTALOM

S. SZABÓ PÉTER: Utószó az évhez, előszó a számhoz 5

TANULMÁNYOK

BERTHA ZOLTÁN: „Psalmus Transsylvanicus” Vallási, biblikus
képzetformák az újabb erdélyi magyar lírában 11

KOVÁCS KRISZTINA: A *Tenebrae* meridiánja Paul Celan költészetében 21

CZEGLÉDI SÁNDOR: Önismeret és szeretet 35

TÓTH ANNA JUDIT: Neoplatonikus szinkretizmus 46

SARNYAI CSABA MÁTÉ: A vallás és vallástudomány fogalmának
fő vonásai Kovács Ödön és Goldziher Ignác értelmezésében 56

KÖVI ZSUZSANNA, GREZSA FERENC, KÁSA DOROTTYA,
MIRNICS ZSUZSANNA, RÓZSA SÁNDOR, VARGHA ANDRÁS,
KOÓS TAMÁS, VASS ZOLTÁN: A vallásosság és a lelki jóllét alakulása
általános- és középiskolásoknál 62

FORRÁS

VASSÁNYI MIKLÓS: Evagrios Pontikos: Az imádságról 77

DISPUTA

ADAMIK TAMÁS: Márton Hoványi: Prophetic Counterparts
in The Brothers Karamazov 93

TUDOMÁNYUNK TÖRTÉNETE ÉS MŰHELYEI

S. SZABÓ PÉTER: Beszélgetés Sepsi Enikővel, a Károli Gáspár
Református Egyetem Művészettudományi és Szabadságkutatási
Intézetének alapításáról, tevékenységéről 109

PERES IMRE: Emlékezés Bolyki Jánosra 114

HÍREK 133

RECENZIÓK 157

AZ ÚJPLATONIKUS FILOZÓFIA MINT A POGÁNY-KERESZTÉNY SZINKRETIZMUS ESZKÖZE*

TÓTH ANNA JUDIT

Alan Cameron könyve, a *The Last Pagans of Rome* arra tett kísérletet, hogy a kereszténységgel szembeni pogány ellenállást a tudományos mítoszok világába száműzze. Bár a végkövetkeztetés talán túlzottan drasztikus, azonban helyesen figyelmeztet, hogy a Konstantin utáni idők pogány és keresztény társadalmi közé nem lehet egyértelmű és átjárható falakat állítani, és óvakodnunk kell attól, hogy a keresztény Róma vallásföldrajzi viszonyait (talán ez itt a leghelyesebb kifejezés) a középkor vagy akár a nem is olyan korai újkor viszonyainak visszavetítésével képzeljük el; a késő ókorban az egyes egyén választási lehetőségei világnézeti kérdésekben sokszor inkább a modern viszonyokra emlékeztetnek.

Cameron egyik tipikus példája Marius Victorinus Ágoston Vallomásaiból,¹ aki a keresztény írások tanulmányozása után megtér, és immár keresztényként határozza meg magát. Barátja Simplicianus azonban további lépésként a templomban is szeretné látni, amire Victorinus csak hosszú idő után szánja rá magát. Miért volt ez a lépés olyan fontos egyházi nézőpontból, és miért volt olyan nehéz Victorinus számára? A nyilvános hitvallás természetesen visszavonhatatlanná teszi a döntést, egyszersmind egy közösséghez való tartozás nyilvános vállalását is jelenti, de más fontos okok is állhatnak mögötte. A kereszténységgel ismerkedő Victorinus a modern értelemben vett kereső értelmiséginek látszik, a pusztán olvasás révén kialakuló keresztény hit egy merőben szubjektív álláspontot fog tükrözni, szinte bizonyosan nélkülözve a külső autoritáshoz való igazodás igényét. A mély filozófiai műveltséggel rendelkező megtérők esetében a keresztény közösséghez való hivatalos csatlakozás egyszersmind a szinkretizmus veszélyével szembeni kontrollt is jelenthette. Bár tudományos közhely, hogy a késő ókorban a teológia kérdései tömegekből váltottak ki élénk érdeklődést, de ennek ellenére a tömegek általános teológiai műveltségét nehéz megbecsülni, a pusztán tény, hogy valaki részt vesz egy monofizita/ortodox püspök meglincselésében, nem jelenti azt, hogy érti a teológiai különbségeket. Azokban a kérdésekben, ahol nem alakultak ki erős töréspontok a

* A tanulmány alapjául szolgáló kutatások támogatásban részesültek az OTKA K 101503 számú projektje révén.

¹ CAMERON (2011): 175.; Augustinus, *Confessiones* VIII. 2. 3–6.

teológián belül, még nehezebb megállapítani, hogy a hétköznapi keresztények és pogányok gondolkodásában milyen vélemények voltak jelen. Pontosabban: számos laikus szerző életművét ismerjük, akik esetében a világnézeti sajátosságok vizsgálhatók, azonban a kutatások döntően arra korlátozódnak, hogy állást foglaljanak keresztény vagy pogány mivoltuk mellett.

A következőkben Ióannés Lydos példáján szeretném bemutatni, milyen módon fonódhatnak össze egy ember gondolkodásában a keresztény és pogány vallás alapvető elemei. A VI. századra a valláspolitikai helyzet radikálisan megváltozott Victorinus korához képest, Iustinianus alatt sor kerül az első pogány-üldözésekre is,² egy tradicionális pogány mozgásteret gyakorlatilag nullára szűkült. Ehhez képest meglepő, hogy a modern filológusok a kor szerzői közül hányat vádoltak meg pogány szimpátiákkal.³ Közéjük tartozik Ióannés Lydos is.⁴ Bár nem tartozik a kor legkiemelkedőbb alkotói közé, mégis meglepő, hogy milyen kevés figyelmet kapott az újkori tudománytól;⁵ igaz életműve első pillantásra kevés önállóságot mutat fel, azonban az örökölt tudásanyag elrendezésében, kreatív felhasználásban sokszor egészen egyéni módon jár el, s ami különösen érdekessé teszi: nem szabadúszó történész volt, hanem az államapparátus tagja magában a fővárosban, így egyfelől művei alapján következtethetünk rá, hogy egy császári hivatalnok meddig mehetett el az önálló vallási véleményalkotásban, ill. személyén keresztül betekintést nyerhetünk egy olyan társadalmi réteg gondolkodásmódjába és életstratégiáiba, mely teljes mértékben függött a keresztény államtól, azonban osztály és neveltetése révén tradicionálisan vonzódott a régi valláshoz. Mint látni fogjuk, Lydos megpróbál folytonosságot, közös pontokat találni a régi és az új vallás között, s ehhez meglepő

² EVANS (2000): 249; MAAS (1992): 70–72.

³ Prokopios: EVANS (1971): 81–83.; Agathias: KALDELLIS (1999): 206–52.

⁴ KALDELLIS (2003): 302.; vö. MAAS (1992): 4–5.; CAMERON (1996): 246. Kaldellis valószínűsíti, hogy Lydos kereszténysége pusztán színlelés lehetett. Averil Cameron és M. Maas inkább arra hajlik, hogy keresztény volt, még ha nem a legkonvencionálisabb módon is. Vö. MAAS: (1992) 4.: 'It is possible that 'in the course of a single day he might read Plato, be healed at a saint's shrine, deliver a panegyric in Latin, praise or criticise the emperor, and sing the Trisagion hymn – without any sense of contradiction.' Ebben a megközelítésben Lydos vallásosságának sajátosságai inkább egy szinkretisztikus kultúra következményei, és nem egy szinkretisztikus vallás. Maas számára Lydos alapvetően közömbös volt mind a régi, mind az új vallás irányában. Ez a megközelítés nem konzisztens Lydos saját szövegeivel, számára a régi vallás a hagyomány fontos része, így pusztulását nyilvánvalóan fájjalja a szerző.

⁵ CARNEY (1971); TSIRPANLIS (1974): 479–501.; BANDY (1983); CAIMI (1984); MAAS (1992); TÓTH (2009): 75–82.; DMITRIEV (2010): 27–42. Gyakran idézik, de nem annyira önmagáért, hanem az általa megőrzött adatok kedvéért. Pedig a *De magistratibus* a maga sajátosan személyes szubjektív stílusával tekinthetjük a memoár irodalom egy korai példányának egy régiségtani mű álarca mögé rejtve. A szerző ambíciója, hogy egy olyan miliőt és életmódot mutasson be, ami kívül esik a tradicionális történeti műfajok tematikáján, már önmagában érdekessé tehetné a művet, minden kétségtelenül valós hibája ellenére.

módon a gondolati, fogalmi eszköztárat az újplatonizmusban találja meg. Ez annál meglepőbb, mert a kereszténységet érő korai támadások során a nem-jogi, nem az államhatalom részéről érkező, hanem tisztán intellektuális polémiaiban az újplatonikus iskola vezető szerepet játszott, ők voltak az elsők, akik a keresztény teológiát már filozófiai riválisnak látták: Porphyrios publikált kimondottan a kereszténységgel polemizáló művet,⁶ a theurgiát – különösen Iulianus valláspolitikájában –, láthatjuk úgy, mint a kereszténységgel szemben létrehozott rivális alternatívát, a platonikus iskolák pogány volta még Iustinianus idején teljesen egyértelmű volt, hiszen éppen ez vezetett az athéni Akadémia bezáratásához.

Lydos a lydiai Philadelphiában született, önéletrajza szerint filozófiai tanulmányait Konstantinápolyban folytatta Agapios iskolájában, miközben munkalehetőségre várt a *praefectus praetorio* hivatalában.⁷ Mestere, mint azt maga Lydos hangsúlyozza, Proklos iskolájának legkiválóbb követői közé tartozott. Lydos elsősorban az aristotelési filozófiával ismerkedett meg mellette. Szerzőnk filozófiai ismeretei sokkal mélyebbek, mint amit rövid évnvi tanulmányoknak tulajdoníthatnánk, folyamatosan képezhette magát, filozófiai hivatkozásaiban Aristotelés kisebb hangsúllyal van jelen,⁸ az újplatonikus, újpythagoreus gondolkodásmód sokkal erősebb. Merőben hipotetikus felvethetjük, hogy talán biztonságosabb is volt számára azt írni, hogy a vallási szempontból semlegesebb Aristotelésszel foglalkozott egy pogány mester mellett.

Hivatali karrierje egybeesett a latin nyelv államapparátusból történő kiszorulásával valamint Ióannés Kappadox működésével, aki – ha hihetünk Lydosnak –, szinte írástudatlan volt. Csalódásában Lydos az irodalmi tevékenység felé fordult és könyveket írt régiségtani témákban.⁹ Mindhárom monográfiája jelentőséggel bír vallási nézetei megítélésében. A *De mensibus* témája a római naptár, a *De ostentibus* az ég előjeleit tárgyalta, míg a római államapparátus működését bemutató *De magistratibus* szociális kapcsolatrendszerére és személyes világgépére vonatkozóan tartalmaz adatokat. Lydos mélyen konzervatív római volt, könyveivel elsősorban az volt a célja, hogy megőrizzen egy haldokló hagyományt, legyen szó vallásról, hadseregről, adminisztrációról, az antik kultúra bármely aspektusáról. Számára a jelen pusztulás és dekadencia, kulturálatlanság és barbárság. Személye, ha nem is volt anakronisztikus saját korában, de ő maga úgy érezte; a szövegeit átható

kétségbeesés már-már posztapokaliptikus hangulatot sugall.¹⁰ Nem szükségszerű, hogy ez a hangulat pogány szimpátiákkal járjon együtt, elvégre régi istenekről írni nem ugyanaz, mint hinni bennük, azonban Lydos olvasója, legyen modern, vagy régi, mint Phótios, nehezen tudja elhessegetni az érzést, hogy Lydos hitt mindabban, amit leírt. Phótios a szöveget olvasva úgy érezte, hogy a szerző mind a pogány, mind a keresztény vallást tisztelettel kezeli, így az olvasó nehezen tudja eldönteni, hogy kereszténysége őszinte, vagy pusztán színlelés.¹¹

Számos érvet lehet felsorakoztatni keresztény volta ellen: személyisége, a pogány múlt iránti nyilvánvaló nosztalgiája azt sugallja, hogy nem lehetett őszinte keresztény. Kedvenc felettese az a Phókas, akit kétszer vádoltak pogánysággal, s végül öngyilkosságba kényszerítettek.¹² Szinte semmit nem tud a keresztény tanításról, alig találunk szövegeiben utalást az államvallásra. A római vallást tisztán újplatonikus keretek között értelmezi.¹³

Ugyanakkor találhatunk érveket keresztény volta mellett is. Magas rangú konstantinápolyi tisztségviselő volt, a császári udvarban tanított filozófiát – mindez nehezen képzelhető el a korban legalább formális keresztény kötődés nélkül. Büszke a császártól elnyert kitüntetésekre, s ami talán a legerősebb érv: Lydos nem egyedül érkezett a fővárosba, homo novusként, hanem egy lydiai klán tagjaként, egy nagybácsi és egy lyd származású *praefectus praetorio*, Zótikos egyengette az útját, aki gazdag feleséghez, jövedelmekhez és egy hasonló korú fiatalember számára elérhetetlen pozíciókhoz juttatta.¹⁴ Ha ezek az emberek megbízhatónak találták őt, vagy azt kell feltételeznünk, hogy Lydos keresztény volt, vagy azt, hogy az egész klán pogány – ez utóbbi a kor viszonyai között szinte elképzelhetetlen.

Mindezek a tények tanúskodnak a megtérés felé irányuló erőteljes külső nyomásról, azonban nem mondanak semmit a belső meggyőződésről. Mégis, Lydos számára a mi, az „mi keresztények”.¹⁵ Tartózkodik bármilyen a kereszténységgel nyíltan ellenséges vagy akár inkompatibilis személyes vélemény kifejezésétől. Mindezek után feltehetjük a kérdést, hogy miképpen próbálta szerzőnk összeegyeztetni személyes meggyőződését vagy legalábbis pogányság iránti szimpátiáját a hivatali státusza által megkövetelt elvárásokkal. Phótios gyanította, hogy hipokrita volt, s

⁶ Porphyrios: *Kata Christianón*.

⁷ Lydos életének fő forrása saját önéletrajza: *De magistratibus*, III. 26–30. Vö. CARNEY (1971): II. 3–20.; BANDY (1983): IX–XXVI.

⁸ Olyan művek idéz első sorban, mint a *Historia Animalium*, a *Meteorologia*, a *De generatione és corruptione*: MAAS (1992): 105.

⁹ A szöveg kiadásai: *De magistratibus*: WUENSCH (1903); CARNEY (1971); BANDY (1983); DUBUISSON (2006); *Liber de mensibus*: WUENSCH (1898); *Liber de Ostentis*: WACHSMUTH (1897).

¹⁰ Gyakoriak az erős érzelmi felindulást kifejező frázisok, pl. *De mag.* III.25; *De mag.* III.12; *De mag.* III.11; III.43; III.20. Fő témája a latin műveltség és saját hivatalának hanyatlása, ez azonban elválaszthatatlan Ióannés Kappadox elnyomó intézkedéseitől, így a *De magistratibus* III. könyve hosszú és szomorú listákba szedi az államhatalom részéről elkövetett gyilkosságokat, kínzásokat, egész provinciák kifosztását.

¹¹ KALDELLIS (2003): 301.; Photius, *Bibliotheca*, Cod.180.

¹² EVANS (2000): 249; MAAS (1992): 71, 78–82.; KALDELLIS (2003): 304.

¹³ Malalas nagyra tartja tanárát, Agapiost, aki viszont Proklos tanítványa volt. Agapios személyéhez: KALDELLIS (2003): 305.; MAAS (1992) 31.

¹⁴ Lydos, *De magistratibus*, III. 26–27.

¹⁵ Lydos, *De mensibus*, I. 20, IV.31.

még ma is ez lehet a legkényelmesebb álláspont – azonban az élethosszig tartozó hazugság nehéz és pszichésen is megterhelő feladat, ráadásul Lydos szövegeiben nem könnyű megtalálni a színlelés jeleit, nem tett komoly erőfeszítést, hogy kereszténynek látszódjék. A szövegek inkább azt sugallják, hogy személyes nézetei komplexebbek voltak, mint amit egyszerű pogánysággént vagy kereszténységként határozhatnánk meg. Milyen adatokat találunk műveiben vallásával kapcsolatban?

1. Ami hiányzik a fennmaradt szövegekben:

a) Dogmák említése. Monoteista, néha említi Istent, de a vonatkozó helyek értelmezhetőek újplatonikus kontextusban is, mint transzcendens *Monas*, vagy a Jó ideája.¹⁶

b) Az egyház, egyházon belüli viták, eretnekségek, teológiai problémák. Ez a témakör ismeretlen Lydos előtt.

c) Nagyon kevés adatot említ a zsidó vagy keresztény hagyománnyal kapcsolatban.¹⁷ Természetesen ilyenek előfordulását műveinek tematikája nem követeli meg. Alkalmanként megemlíti, hogy az egyház elítél pogány szokásokat, pl. a Saturnalia esetében (De mens. IV.158.)

E témák hiánya mutatja az aligha meglepő tényt, hogy Lydos nem volt elmélyült keresztény hívő, azonban nem szükségszerű, hogy pogányságra utaljanak, okuk lehet a vallásos hit felszínes volta, óvatosság teológiai kérdésekben, a művek történeti témája. Azonban találunk egy passzust, ami tudatos mellőzésre látszik utalni: a De mensibus 2.8-ban a hármas szám jelentősége kapcsán kijelenti: ἡ γὰρ νοητὴ ὑπερβέβηκε τὴν παροῦσαν ἐξέτασιν. Azonban nem igaz, hogy mellőzné a hármas szám intelligibilis világra vonatkozó jelentőségét, hiszen utána hosszan értekezik a szám transzcendens jelentéseiről. Ezzel a mondattal azt jelzi, hogy igen, tisztában van vele, hogy itt illene legalább pár szót ejtenie a Szentháromságról, de túl óvatos ahhoz, hogy ilyen ingoványos területre merészkedjen.

d) Nem használ keresztény forrásokat. Idézi Mózeszt a De mensibus IV. 54-ben és a Septuagintát további öt helyen.¹⁸ – Viszont tizenhét alkalommal idézi a Káldeus jóslatok című gyűjteményt, mely a theurgia alapműve volt,¹⁹ hatszor említi orphikus szövegeket, és egy hosszabb fejezetet szentel a Sibylláknak.²⁰ Ezek olyan pogány tekintélyek, melyek egy bizonyos fokig elfogadhatók voltak a keresztények számára is, a Szentháromságról és Krisztus megtestesüléséről szóló állítólagos próféciáik

¹⁶ Pl. De mensibus, III. 8.; IV.47.; De magistratibus, III. 69.; III. 76.

¹⁷ Lydos, De Mensibus, II.2.; III. 11; III. 22.: megjegyzések a zsidó naptárról; IV. 91.: tiltott ételek; IV. 109.: Nero uralkodása alatt (sic!), Palaestina helytartója a császár szobrát felállította a jeruzsálemi templomban, ami a zsidó háború kitöréséhez vezetett. IV. 154.: a Mózes I. tereméstörténetét allegóriának nevezi.

¹⁸ MAAS (1992): 135.

¹⁹ Uott: 123.

²⁰ Lydos, De mensibus, IV. 47.

miatt; a kortárs és kétségtelenül keresztény Malalas mindhárom forráscsoportot említi krónikájában.²¹

2. Amit a szöveg tartalmaz: Phókas, egy igaz keresztény portréja.

A De magistratibus utolsó fejezetei néhai főnökének, Phókasnak a dicséretét tartalmazza, aki a titkolt pogányság vádja miatt vetett véget életének.²² A szöveg feltehető célja, hogy tisztázza Phókast a vádaskodás alól, a végeredmény egy szabályszerű enkómion, nem pedig apológia.²³ Lydos keresztény erényei miatt dicséri őt, de melyek ezek a keresztény erények? Mindenek előtt könyörület, tapintatosság, udvariasság, mély, már-már spirituális törekvés mások megsegítésére, egészen addig, míg egész vagyonát szétosztotta, perzsa fogságba esett rómaiak kiváltására, az egyház támogatására. Specifikusan keresztény kegyességről nemigen hallunk, nem tudjuk meg, hogy látogatta-e Phókas a templomot, olvasta-e a Bibliát. Azonban azt sem mondhatjuk, hogy ez a keresztények erény-katalógus hagyományos pogány mintákat követ, Phókas erényei valóban keresztényiek, pl. extravagáns nagylelkűsége, az anyagi lehetőségeit meghaladó jótékonykodás. Ha itt Lydos Phókas kereszténysége mellett akart érvelni, hát ezek voltak az erények, melyeket ő maga becsült: egy jó ember, doktrinális hit nélkül.

3. A római vallás ábrázolása.

E téren nem találunk Lydosnál módszertani újítást: a régi istenek allegóriaként értelmezendők, hipotetikus római vallása platonizmuson és pythagoreus miszticizmuson alapult. Ami új nála, az újplatonikus fogalmi keret alkalmazása egy új anyagra, mely a görög kortársak és elődök számára ismeretlen volt, nevezetesen a római naptárra.

Végző soron a neoplatonizmus egyik jellemzője az adaptálhatósága, mindhárom monoteista világvallás megalkotta a saját variációját. Lydos célja bizonyítani, hogy a római vallás filozófia, s mind a római pogányság, mind az újplatonizmus végső soron olyan szimbolikus-allegorikus rendszer, mely részben a transzcendens világ, részben az immanens jelenségek működését és struktúráját írja le.

4. A kultuszok kontinuitása.

Ami a legszokatlanabb Lydosnál, az egy rendkívül radikális feltételezés. Nem fogadta el a nyilvánvaló tényt, hogy a régi és az új vallás között fundamentális különbség van, hanem kontinuitás jeleit látta a kultuszban. A következők a vonatkozó helyek:

a) De magistratibus, II. 28.: (Iustinianus) ἀλλ' αὐτὸν Αὔγουστον τῇ περὶ θεὸν εὐσεβείᾳ καὶ τρόπων μετριότητι (...) παρώθησεν. Különös megfogalmazás, úgy

²¹ Ioannes Malalas, Chronographia, ed. by H. Thurn. (Berolini: De Gruyter, 1998) Orpheus: IV.7.; Iulianus Chaldaeus: XI. 30; Sibyllák: IV.5; IV. 10; IX. 8.

²² De magistratibus, III.72-76; Cf. 11.jegyzet KALDELLIS (2003): 304. – Kaldellis hangsúlyozza, hogy Lydos több vallási terminust használ ebben a fejezetben, mint bárhol máshol a könyvben

²³ Lydos, De magistratibus, III. 72-76.

dicséri a két császárt, mintha egyazon Istent imádták volna. Ami még meglepőbb, hogy egy hasonló megfogalmazást Iustinianus *Novellái* között is találunk.²⁴

b) *De mensibus*, I. 20.²⁵ Bár a szöveg romlott, a jelentés tiszta, a pogány papok rituális szalagjai a keresztény liturgikus öltözékben folytatódnak.

c) *De mensibus*, IV. 31.²⁶ A hagyományos, halottaknak szóló italáldozatok bemutatásához teszi hozzá azt a némileg blaszfémikus véleményét, hogy az Eucharistia a tradicionális *choé*, a halottaknak bemutatott italáldozat nyomait őrzi. Az állítás elvileg magával vonná a feltételezést, hogy Krisztus halott, ami a legfelszínesebb kereszténységgel sem fér össze, azonban Lydos aligha van tisztában kijelentése súlyával, megközelítése, mint mindenütt máshol is, rituális.

d) *De mensibus*, IV. 67.²⁷ Párhuzamot von a koszorúviselés és a szerzetesi tonzúra között.

e) *De mensibus*, IV. 158.²⁸ A *De mensibus* IV. 31.-hez hasonlóan, de kevésbé provokatív formában vonja le a következtetést: az istenek áldozatai továbbélnék az egyház liturgiájában.

Tény, hogy a régi vallások elemei továbbéltek a folklór részeként, de Lydos nem ilyesmiről beszél, direkt kapcsolatot keres a régi rítusok és a keresztény liturgia között. Ötletei talán nevetségesek a számunkra, de egy a kulturális folytonosság iránti őszinte vágyat tükröznek, a változás közepette a régi elemeinek továbbélését, ami műveinek vezérmotívuma.

²⁴ Corpus Iuris Civilis, Novella 105. praef. a konzulokról: ὅστερον δὲ ὁ χρόνος εἰς τὴν τῶν εὐσεβεστάτων αὐτοκρατόρων μεταστίσας τὸ πολεμεῖν τε καὶ εἰρήνην ἄγειν ἐξουσίαν. A szöveg témája a konzuli cím, a megfogalmazás implicit módon tartalmazza, hogy minden császár, a pogányok vagy a keresztényülködők is *eusebés*-ek voltak, vallási szempontból jámborak.

²⁵ *De mensibus*, I. 20. Ὅτι ἴδιον αἰεὶ γέγονε τῶν ἀρχιερέων τὴν κεφαλὴν σκέπειν ἢ διαδεσμεῖν ταινίᾳ· καὶ τοῦτο δῆλον ἐκ τοῦ μέχρι τήμερον τὴν τοῦ καθ' ἡμᾶς ἀρχιερέως ταινίαν τοῖς ὤμοις αὐτοῦ περιθέσθαι, τὴν ὡς ἔφην ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τιθεμένην παλαι· ὡς † καίκαφόνιον ἔτι καὶ νῦν καλεῖσθαι.

²⁶ *De mensibus*, IV. 31. αἱ γὰρ χοαὶ παραψυχὴ τις εἰσφέρειτο τοῖς εἰδώλοις τῶν τετελευτηκότων, γάλα, αἷμα καὶ οἶνος, καὶ σερμίδαλις, καὶ κόγχος, καὶ ἑτέρα τίνα. χοὰς δὲ αὐτὰς ὠνόμαζον ἐκ τοῦ ἐπεκχεῖσθαι τοῖς τάφοις. σώζεται δὲ καὶ νῦν ἱχνος ἐν γὰρ τοῖς ἱεροῖς ἄρτον καὶ οἶνον προσφέρομεν.

²⁷ *De mensibus*, IV. 67. ὁ δὲ στέφανος τελειότητος δεῖγμά ἐστι· διὸ δὴ θεοῖς καὶ βασιλεῦσι καὶ ἱερεῦσιν ἐδίδото πρῶτως. τῆς δὲ τύχης ἀφελομένης παρὰ τῆς ἀρετῆς τὸν στέφανον, οἱ ἱερεῖς τὸ λοιπὸν ἀποκειρόμενοι τὴν κόμην κύκλον τινὰ τριχῶν ἀντὶ στεφάνου τῇ κεφαλῇ περιποιῶσι.

²⁸ *De mensibus*, IV. 158. οἱ δὲ γεωργικοὶ πρὸς θεραπείαν Κρόνου καὶ Δήμητρος ἔσφαττον χοίρους· ὅθεν καὶ νῦν φυλάττεται κατὰ τὸν Δεκέμβριον ἡ χοιροσφαγία. (...) οἱ δὲ πολιτικοὶ καὶ τὰς ἀπαρχὰς τῶν συγκλεισθέντων καρπῶν, οἶνον καὶ ἔλαιον, σῖτον καὶ μέλι καὶ πάντα τὰ ἀπὸ δένδρων ὅσα διαμένουσι καὶ σώζονται, ἐποιοῦν ἄρτους ἄνευ ὕδατος καὶ ταῦτα προσῆγον τοῖς ἱερεῦσι τῆς Μητρὸς· φυλάττεται δὲ ἡ τοιαύτη συνήθεια ἔτι καὶ νῦν καὶ κατὰ τὸν Νοέμβριον καὶ Δεκέμβριον ἄχρι τῶν ἀξίφωντων προσφέρουσιν αὐτὰ τοῖς ἱερεῦσιν.

f) *De mensibus*, IV. 53. Az utolsó szöveghely a legmeghökkenőbb. A fejezet témája a „*theologoi*” vitája a zsidó Isten identitásáról. Kik ezek a teológusok, és hogyan vélekedtek? Mit állít a szöveg? Az egyiptomiak és Hermés szerint a zsidó isten azonos Ozirisszel, akiről Platón azt mondja a Timaiosban, hogy mindig létezik és nincs kezdete. A „hellének” szerint ő Orpheus Dionysosa, mivel arany szőlőfürtök díszítették a jeruzsálemi szentély függönyét. Livius és Lucanus szerint ő *adēlos* ismeretlen, nem látható. Numenius szerint ő az istenek atyja, aki nem hajlandó osztozni a neki kijáró imádatban. A tudatlanok hivatkoznak Iulianusra, aki a Legfőbb Istennek hívta őt; ezért, és a körülmételés gyakorlata miatt, egyesek szerint ő Kronos. Ez a vélemény azonban hibás, mivel a héber „misztikusok” szerint a körülmételés nem kronosi beavatás, hiszen az etiópiai nomádok (*skénitai*) is gyakorolják ugyanezt a szokást, azonban az ő istenük Astarte és Apollón (Ezen a ponton az éppen Iustinianus alatt elítélt Órigenés tekintélyére is hivatkozik!). Porphyriosnak a „Káld jóslatok”-hoz írt kommentárjai szerint ő a *dis epekeina* (aki másodlagos a *hapax epekeinához*, a transzcendens Egyhez képest) és a világegyetem teremtetője. Iamblichos, Syrianos és Proklos szerint ő a négy elem istene. Varro szerint ő a káldeusok Iaó-ja. Herennius szerint Iaó a *phós noētos*, az intelligibilis fény. Végül Lydos konklúziója: a leghihetőbb nézet, hogy ő *adēlos*, ismeretlen.

A szöveg rendkívül provokatív. A szerző úgy tesz, mintha nem lenne vele tisztában, hogy a zsidó és a keresztény Isten ugyanaz, és megkísérli a hagyományos *interpretatio Romana* keretei között azonosítani. Még egy-egy Órigenés és Iulianus Apostata hivatkozást is becsempész. Mégis: nem feledkezik el az óvatosságról, a végső konklúzióként Jahve *adēlos* Isten. Nem hivatkozik szövetszerűen Szt. Pálra, de feltehetjük, hogy az ismeretlen, nem látható Istenre vonatkozó konklúzióhoz nem érvelés vezet el, hanem a biztonságos révbeérés vágya: ha Pál érvelhet az athéniaiak előtt azzal, hogy az ő istene az athéniaiak ismeretlen (*agnóštos*) istene,²⁹ akkor Lydos miért ne fordíthatná meg ugyanezt a gondolatmenetet? Mindez persze feltételezi, hogy Lydos rendelkezett egy minimális biblikus olvasottsággal.

A szöveg igazi problémája, hogy egyáltalán hogy meri feltenni ezt a kérdést, mely már önmagában blaszfémia? A provokáció szándékosnak tűnik – azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy a prokopioszi *Historia arcaná*val ellentétben a *De mensibus* nem az íróasztalfiók számára készült. Talán még Lydos végleges nyugdíjba vonulása előtt íródott, elég sok vesztenivalója volt tehát.³⁰ A pusztán tény, hogy leírta ezt a szöveget, jelzi, hogy sokkal toleránsabb olvasóközönségre számított, mint amit ma Iustinianus császár udvaráról feltételezünk.

Még egy kérdés vár megválaszolásra: a vallási kontinuitásra való célzások mögött milyen teoretikus háttér állt? Az idézett szövegekkel a szerző vékony jégre

²⁹ ApCsel 17, 23.

³⁰ CARNEY (1971): XXVII–XXVIII.

merészkedik, de megjegyzéseit nem tekinthetjük öncélú provokációnak (már csak a humorérzék Lydosra jellemző hiánya miatt sem). A *De mensibus* szövege sajnos túlságosan töredékes ahhoz, hogy rekonstruálni tudjuk a teljes mű komplex gondolatmeneteit, a kontinuitással kapcsolatban csupán szétszórt utalásokat kapunk. A szerző a *De magistratibus*-ban dolgozza ki elméletét a változások és a történelmi fejlődés természetéről. Ennek összefoglalása a *De magistratibus*, II. 23.-ban olvasható: Πάντα μὲν τὰ ὄντα καὶ γίνεταί καὶ ἔστι κατὰ τὴν τοῦ ἀγαθοῦ φύσιν· τὰ μὲν ὄντα, ὡς ἔστιν, τὰ δὲ γινόμενα, οὐκ ὄντα μὲν αἰεὶ οὐδὲ ὡσαύτως ἔχοντα, διὰ δὲ τῆς γενέσεως ἐπὶ τὴν φθοράν, εἴτα ἐξ ἐκείνης ἐπὶ τὴν γένεσιν ἀναστρέφοντα, καὶ τῷ εἶναι μὲν ἀθάνατα, τῷ δὲ μεταβάλλεσθαι ἀλλοιότερα· εἰς ἑαυτὰ γὰρ ἀναχοροῦντα τῇ μὲν οὐσίᾳ ἔστί, τῇ δὲ φθορᾷ γίνεταί, τηρούσης αὐτὰ τῆς φύσεως παρ' ἑαυτῇ προαγοῦσης τε αὐτὴς εἰς τοῦφανὲς κατὰ τοὺς ὑπὸ τοῦ Δημιουργοῦ τεθέντας ὅρους. ταῦτά φησιν ὁ λόγος διὰ τὴν ἀρχέτυπον τῆς καθ' ἡμᾶς πολιτείας ὄψιν, ἐφ' ἧς ἴσμεν πρὸ πάσης ἀρχῆς τὴν τοῦ ἱπάρχου δύναμιν, ὡς εἴρηται, γενέσθαι.³¹

Első olvasásra a szöveg valamiféle filozofikus blöffnek hangzik: filozófiai terminusokat használ, azonban a konklúzió semmiféle iskola tanításai közé nem illeszkedik, azt állítja, hogy nincs valós és végleges pusztulás az immanens világban. Természetesen nem emberi életről, vagy bármilyen élőlény fizikai létezéséről beszél, hanem magáról a történelemről, konkrétan a római adminisztrációról. A római állam magisztrátusai azok, amik kifejlődnek, léteznek, majd a hanyatlás kora után elpusztulnak, azonban egy következő ciklusban újra fognak születni: a *magister equitum* tisztsége elsorvadt, majd átadta helyét a *praefectus praetorio* tisztjének, s utóbbinak jelenkori hanyatlása idején Lydos egy jövőbeli újjászületésben bízódik. Ez a hely megmagyarázza, hogyan képzelhette el Lydos a vallások közötti kontinuitást: hitt az örök visszatérésben, a dolgok ciklikus újjászületésében, nem egy asztrológiai vagy eszkatologikus értelemben, hanem a történelmi folyamatokban. Ez a *De magistratibus* újra és újra visszatérő gondolata: a régi intézmények megszűnnek, de megújult formában visszatérnek. Ez alkalmazható lehet vallásokra is: a régi vallás meghalhatott, de továbbél az új vallásban. Ez a sajátos filozófia tette lehetővé az intellektuális túlélést egy Lydoshoz hasonló személyiség számára, aki szemlátomást vonzónak találta az új vallás erkölcsiségét, de szíve mélyén

³¹ „Minden létező keletkezik és létezik is a jó természete szerint. A létezők (léteznek), amennyiben léteznek, a keletkezők azonban nem léteznek mindig és nem maradnak meg ugyanolyannak, mivel a keletkezésen keresztül (eljutnak) a pusztulásig, azután pedig onnan visszafordulnak a keletkezés felé; ezek a létezés szempontjából halhatatlanok, a változás tekintetében viszont eltérők. Önmagukba visszatérve szubsztanciájukat tekintve léteznek, a pusztulást tekintve viszont keletkeznek, mivel a természet megőrzi, és ismét előhossa őket, hogy érzékelhetővé váljanak, a Teremtő által megszabott feltételek szerint. Az értelem ezeket a mi államunk *archetypos*ának megjelenésére vonatkozóan mondja, melyben, mint tudjuk, minden más hivatal előtt keletkezett a *magister equitum* tisztsége.”

a régi valláshoz és a régi filozófiához vonzódott: azt a stratégiát választotta, mint Giuseppe di Lampedusa Párducának főhőse egy bizonyos szempontból hasonló történelmi szituációban: „mindennek meg kell változnia, hogy semmi se változzon.”

Felhasznált irodalom

- BANDY, ANASTASIOS C.: *Ioannes Lydus on Powers or the Magistracies of the Roman State. Introduction, Critical Text, Translation, Commentary and Indices*, Philadelphia, The American Philosophical Society, 1983.
- CAIMI, JAMES: *Burocrazia e diritto nel De magistratibus di Giovanni Lido*, Milano, Dott. A. Giuffrè Editore, 1984.
- CAMERON, ALAN: *The Last Pagans of Rome*, Oxford, Oxford University Press, 2011.
- CAMERON, AVERIL: *Procopius and the Sixth Century*, London and New York, Routledge, 1996.
- CARNEY, T. F.: *Bureaucracy in traditional society. Romano-Byzantine Bureaucracies viewed from within*, 3 vols. Lawrence, Kansas, Coronado Press, 1971.
- DMITRIEV, SVIATOSLAV: „John Lydus and His Contemporaries on Identities and Cultures of Sixth-Century Byzantium”. *Dumbarton Oaks Papers*, LIV, 2010, 27–42.
- DUBUISSON, MICHEL (ed.): *Ioannes Lydus, Des magistratures de l'État romain*, Paris, Les Belles Lettres, 2006.
- EVANS, J. A. S.: *The Age of Justinian. The Circumstances of Imperial Power*, London and New York, Routledge, 2000.
- EVANS, J. A. S.: „Christianity and Paganism in Procopius of Caesarea”. *Greek, Roman and Byzantine Studies*, XII, 1971, 81–100.
- KALDELLIS, ANTHONY: „The Historical and Religious Views of Agathias: A Reinterpretation”. *Byzantion*, LXIX, 1999, 206–252.
- KALDELLIS, ANTHONY: „The Religion of John Lydus”. *Phoenix*, LVII, 2003, 300–316.
- MAAS, MICHAEL: *John Lydus and the Roman Past*, London and New York, Routledge, 1992.
- TÓTH ANNA J.: „Ióánnēs Lydos és a történelem megújítása”. *Orpheus Noster*, I, 2009, 75–82.
- TSIRPANLIS, C. N.: „John Lydus on the Imperial Administration”. *Byzantion*, XLIV, 1974, 479–501.
- WACHSMUTH, CURT (ed.): *Liber de Ostentis et Calendaria Omnia*, Leipzig, Teubner, 1897.
- WUENSCH, RICHARD (ed.): *Ioannis Lydi De magistratibus populi Romani libri tres*. Leipzig, Teubner, 1903.
- WUENSCH RICHARD (ed.): *Ioannis Lydi Liber de mensibus*, Leipzig, Teubner, 1898.